

UDK 821.0

157
MIRNA RADIN-SABADOŠ
Filozofski fakultet u Novom Sadu

FENOMENI HIPERTEKSTA I MREŽE U OKVIRIMA POSTMODERNE KRITIČKE TEORIJE

U času kad već mislim da je zaspao u svom delu senke, čuvar podiže ruku i pokazuje mi moljca koji lebdi negde u tremu turbeta, izišao iz naših haljina ili iz persijskih prostirki zgrade.

- Vidiš – obraća mi se on nezainteresovano – kukac je duboko gore pod belim zidom trema i primetan je samo zato što se kreće. Moglo bi se odavde pomisliti da je ptica duboko u nebu, kad bi se zid shvatio kao nebo. Moljac taj zid verovatno tako i shvata i jedino mi znamo da nije u pravu. A on ne zna ni to da mi znamo. Ne zna ni da postojimo. Pa pokušaj sada da opštiš s njime, ako možeš. Možeš li da mu kažeš nešto – bilo šta – ali tako da te on shvati i da si ti siguran da te je on shvatio do kraja?

- Ne znam, odgovorio sam – a možeš li ti?

- Mogu, uzvratilo je mirno starac, pljesnuvši dlanovima ubio moljca i pokazao mi ga smravljenog na dlanu.

- Misliš li da nije razumeo šta sam mu rekao?... (Pavić 1986: 95-96)

U ovoj priči o Jabiru Ibn Akšaniju iz „Zelene knjige“ *Hazarškog rečnika*, sažeta su neka od ključnih pitanja vezana za ograničenja koja sobom nose predstava, tumačenje i komunikacija uopšte, dok sama priča takode predstavlja izvesnu potvrdu dve pretpostavke: one Rolana Barta da je društvo mreža kodova koja se oglašava putem svih raspoloživih medija, i druge, uglavnom Fukoove da sistem odnosa moći počiva u osnovi svih drugih (društvenih) odnosa (Up. Easthope and McGowan 1994: 81-90). U pokušaju da odredimo status umetnosti/književnosti u toj mreži kodova i njen odnos prema onome što prepoznajemo kao stvarnost, suočavamo se sa postmodernim stanjem – stanjem u kome su do kraja iscrpljene istorija, filozofija i metafizika; stanjem u kojem dominira smrt autora, subjekta i štampane reči; sa trenutkom u kome je nestala avangarda, a obećanja Prosvetiteljstva o opštem napretku uz pomoć vere u moć rasuđivanja bivaju potpuno izneverena. Umetnost progovara kroz pastiš, ponavljajući oblike iz prošlosti, budući da, kako kaže Rejmond Federman, „mašta ne kreira NEŠTO-NOVO kao što se obično smatra, već sada ...samo kopira, ponavlja, umnožava i plagira...ono što je oduvek bilo tu“ (Landow 1997: 3).

Jedna od velikih promena koja je potresla i preokrenula svet teorije informacija i kritičke teorije istovremeno, vezana je za pojavu hiperteksta – kao praktično primenljive tehnološke koncepcije, ali i kao jednog od ključnih fenomena koji su uticali na suštinske promene u poimanju stvarnosti uopšte. Rezultat te promene bio je zaključak da je neophodno napustiti pojmovni sistem zasnovan na principima centričnosti, margine, hijerarhije i linearnosti i zameniti ga sistemom koji bi funkcionisao po principu multilinearnosti, čvorova, međusobnih veza i po principu mreže. Elektronski zapis je, u kontekstu preinačavanja ove paradigme, nastao kao neposredna reakcija na prednosti i mane koje su pratile štampanu reč. Ta je reakcija zauzvrat izvršila snažan uticaj na književnost, obrazovanje i politiku (Up. Landow 1997: 7)

Termin *hipertekst* definisao je informatičar Tiodor Nelson [Theodor Nelson] šezdesetih godina XX veka i taj se termin danas podjednako odnosi na formu elektronskog teksta, radikalno novu informacionu tehnologiju i način publikovanja. „Pod hipertekstom“, kako objašnjava Nelson, „podrazumevao sam ne-sekvencionirani metod pisanja – to je tekst koji se grana i čitaocu prepušta izbor, a najbolji rezultat se dobija kada se tekst čita sa interaktivnog ekrana“ (Landow 1994: 74). Pojam hipertekst se najčešće primenjuje na u strukturu povezane odlomke teksta koji čitaocima pružaju mogućnost da se kroz tekst kreću različitim putanjama (Up. Landow 1997: 3). Džordž Landau, jedan od teoretičara hiperteksta i istraživača koji se bave uticajem hiperteksta na kritičku teoriju, hipertekst definiše kao informacionu tehnologiju koju sačinjavaju blokovi, odnosno, *leksije* [*lexia* prema Rolanu Bartu], i elektronske veze između njih. U svojim knjigama *Hipertext 2.0*, i *Hyper/Text/Theory* on obrazlaže veze između strukture hiperteksta i savremene književne i kritičke teorije. Elektronsko povezivanje elemenata strukture, koje je jedno od osnovnih obeležja hiperteksta, po Landauu, takode, sadrži ideju Julije Kristeve o intertekstualnosti, Bahtinovo isticanje multivokalnosti, Fukoove koncepcije mreža moći i Delezove i Gatarijeve ideje o rizomatskoj, „nomadskoj“ misli (Up. Landow 1997: 2).

Kako je predstavlja *Hypertext 2.0*, sama ideja hipertekstualnosti uobličena je približno u isto vreme kada se razvija poststrukturalizam, no njihove dodirne tačke ukazuju na dublju povezanost, jer obe ideje izrastaju na temeljima nezadovoljstva fenomenima vezanim za štampanu reč i hijerarhijsku organizaciju mišljenja. Počeci hiperteksta u okvirima informacione tehnologije, vezuju se za delo Vanevara Buša [Vannevar Bush] četrdesetih godina XX veka, čija je koncepcija uređaja Memeks [Memex] – što je bila neka vrsta automatizovane privatne biblioteke ili skupa podataka – trebalo da posluži istraživačima i naučnicima kako bi bolje uredili podatke vezane za složene ideje i oblasti istraživanja velikog opsega. Njegov rad sledili su Tiodor Nelson i Dagleas Engelbart [Douglas Engelbart], koji je izumeo kompjuterski miš i komunikaciju sa računarom putem slika, ikona, na ekranu. Oni su postavili osnove za savremena akademska razmatranja hiperteksta i njegovog uticaja na savremenu pismenost.

Hipertekst ima status relativno radikalne promene na polju tehnologije pisanja najviše zbog dve značajne intervencije na tekstu. Kao prvo, sastoji se od „komada“ (čvorova, *leksija*) teksta koji se pojavljuju samostalno ili jedan

159

pored drugog na ekranu. U okviru svakog od tekstualnih čvorova autor može da ističe određene delove (podvlačenjem, kurzivom, verzalom i slično); reči, fraze ili rečenice preko kojih je taj tekstualni čvor povezan sa nekim drugim. Ako čitalac odluči da prati ponudenu putanju i „klikne“ na obeleženi deo teksta, na ekranu će se pojaviti novi prozor koji sadrži informacije u vezi sa obeleženim delom teksta u prethodnom čvoru. U svakom od čvorova koji slede na isti način se kreiraju veze sa narednim čvorovima ili se čitaocu pruža mogućnost da se vrati korak unazad, na mesto u tekstu od kojeg je pošao. Na ovaj se način kreiraju mnogostrukke putanje koje na mnogo različitih načina povezuju elemente, pa tako omogućuju, u pravom smislu reči, različito čitanje istog teksta, što predstavlja drugu radikalnu inovaciju koju donosi hipertekst.

Za razliku od njegove praktične strane, koja je našla široku primenu, teorija hiperteksta je oblast kojom se najviše bave kritičari i teoretičari književnosti. Teorije hiperteksta oslanjaju se na ideje potekle ne samo iz književne kritičke teorije, već i iz postmodernističke i poststrukturalističke misli. Zbog toga što hipertekst potencijalno može da izvrši rekonstrukciju teksta i dovede u pitanje njegov autoritet, ovde su od najveće važnosti problemi koji dotiču fenomen (upotrebe) moći, nepristrasnost i mogućnosti pristupa. Jedna od Landauovih najvažnijih postavki govori o tome da će hipertekst i tehnologija koja je u vezi sa njim, omogućiti, ili čak nametnuti, nova određenja svakog od najistaknutijih obeležja komunikacije u pisanoj formi: teksta, pisca, čitaoca i žanra (Up. Landow 1997: 20-25).

Književna teorija istražuje oblasti otvorenih (open-ended), decentriranih, nehijerarhijskih, nedefinisanih i „umreženih“ tekstova (Rolan Bart *S/Z* i Žak Derida *Glas i fenomen*). U *S/Z* Bart opisuje idealnu tekstualnost, koja u potpunosti odgovara onome što se na polju računarstva naziva hipertekstom – tekst sastavljen od blokova reči ili slika, elektronski povezanih lancem ili putanjom u tekstualnost otvorenog tipa koja po svojoj prirodi nema kraj. On je definiše skupom reči kao što su veza, čvor, mreža i putanja [link, node, web, path].

U tom idealnom tekstu, mreže su brojne i deluju u interakciji, tako da nijedna od njih ne može nadilaziti ostale; tekst čini galaksija označitelja, ne struktura označenog; on nema početka; i reverzibilan je, pristupamo mu sa nekoliko ulaznih tačaka, od kojih niti jedna ne može biti proglašena za najvažniju; kodovi koje aktivira protežu se dokle seže pogled, i nisu ograničeni definicijama...; neki sistemi značenja mogu imati primat u ovom apsolutno mnogostrukom tekstu, ali njihov broj nikada nije konačan, budući da je zasnovan na beskonačnosti jezika. (Landow 1997: 3, citira Barta)

Hipertekst pomera granicu između pisca i čitaoca i tako ispunjava još jednu od funkcija Bartovog idealnog teksta. Sa tačke gledišta aktuelnih promena u informacionoj tehnologiji, razlika koju Bart naglašava govoreći o tekstu orijentisanom ka čitaocu [readerly] i tekstu usmerenom ka piscu [writerly] odgovara suštinskoj razlici između teksta zasnovanog na tehnologiji štampe i elektronskog hiperteksta, jer, po Bartu, hipertekst ispunjava cilj književnog dela (književnosti kao aktivnosti), koji teži da čitaoca postavi

160

u položaj stvaraoaca umesto da se zadovolji njegovom ulogom potrošača. Po Bartu, u okvirima koje postavlja tehnologija štampe, umesto da ima pristup „magičnom dejstvu označitelja“ (Landow 1997: 5, citira Barta), čitalac se svodi na nekoga ko ima samo puku slobodu da tekst prihvati ili odbaci. „Čitanje nije ništa drugo do referendum.“ (Landow 1997: 5, citira Barta)

Međutim, pored toga što iz osnova menja uloge u procesu stvaranja teksta, hipertekst kao sistem koji je po svojoj suštini intertekstualan, ima sposobnost da tu intertekstualnost istakne na način na koji to štampani tekst ne može. Ako intertekstualnost shvatimo kao „strukturnu analizu teksta u odnosu na neki semiotički sistem većih razmera ili u odnosu na upotrebu znaka u okviru jedne kulture“ (Landow 1997: 7), tada se težište tumačenja pomera sa trojstva koje čine autor/delo/tradicija, na trojstvo u kome figuriraju tekst, diskurs i kultura. Na taj način intertekstualnost zamenjuje evolutivni model književne istorije strukturalnim, ili sinhronim modelom književnosti kao znakovnog sistema. Ta suštinska promena književni tekst oslobada psihološkog, sociološkog ili istorijskog determinizma i otvara praktično neograničene mogućnosti za njegovo tumačenje (Up. Landow 1997: 21).

Sa aspekta iskustva čitanja, hipertekst kao novi oblik teksta u praksi ostvaruje sistem koji Mihail Bahtin naziva polifonim, dijaloškim ili multivokalnim romanom. Prema Bahtinu, takav tekst „nije građen kao celina jedne svesti koja je objektivno primila u sebe druge svesti, već kao celina uzajamnog delovanja nekoliko svesti, od kojih nijedna nije postala do kraja objekt druge; to uzajamno delovanje ne daje onome ko posmatra oslonac za objektivizaciju...čitavog događaja...već čini i onoga ko posmatra učesnikom“ (Bahtin 2000: 19). Bahtinovo viđenje polifone naracije svrstava roman Dostojevskog u domen hipertekstualne fikcije, gde se individualni glasovi mogu shvatiti kao leksije. Bahtin problem hiperteksta posmatra sa aspekta njegovog postojanja i njegove unutrašnje snage – kao manifestaciju unutrašnjeg glasa i tačke gledišta. Prema Bahtinu, „u samom romanu ... indiferentni 'treći' uopšte nije predstavljen. Za njega nema ni kompozicijskog ni smisla mesta“ (Bahtin 2000: 20). U svetlu hipertekstualnosti, ova tvrdnja upućuje na jednu veoma bitnu osobinu hiperteksta kao medijuma – hipertekst ne dozvoljava postojanje samo jedne tačke gledišta. Pre se može reći da tačku gledišta čini sadejstvo iskustava vezanih za određenu žižnu tačku teksta, za leksije koje u tom trenutku čitamo i za nit naracije koja se neprekidno odmotava na putanji čitanja koju smo odabrali.

Upravo tako, sledeći putanju čitanja, kako se čitalac pomera u okviru određene mreže teksta, i središte te mreže se neprekidno pomera, a time se premešta i fokus principa organizacije, onoga što sačinjava iskustvo čitanja i pravac istraživanja. Drugim rečima, u procesu čitanja hipertekst predstavlja sistem u kome je moguće promeniti središnju tačku beskonačno mnogo puta i čija trenutno aktivna žižna tačka zavisi od izbora i odluke čitaoca. U praksi to znači da, budući da je hipertekst organizaciona struktura bez središnje osi, iako to ponekad može predstavljati problem za autora ili za čitaoca, onaj ko hipertekst koristi proglašava svoja interesovanja za praktični organizacioni princip (ili središte) istraživanja na tom tekstu u datom trenutku.

Centralna ideja, analogija ili model u strukturalističkoj i poststrukturalističkoj teoriji vezanoj za hipertekst, podrazumeva postojanje mreže u nekom smislu, bilo da se radi o fizičkom umrežavanju računarskih memorijskih jedinica ili o mrežama „hronotopa“ koje za sobom ostavljaju čitaoci krećući se kroz hipertekst. Mišel Fuko, o principu saznanja govori kao o mreži putem koje se pristupa informacijama. U knjizi *Riječi i stvari* on ističe da „[t]reba konstituisati opšti sistem mišljenja, čija mreža, u svom pozitivitetu, omogućava igru simultanih i prividno kontradiktornih mišljenja“ (Fuko 1971: 137). Poredak je za Fukoa „ono što se u stvarima daje kao njihov unutrašnji zakon, tajna mreža koja povezuje njihove međusobne poglede“ (Fuko 1971: 65), dok je „mreža“ fenomen koji ima sposobnost da povezuje mnoštvo često kontradiktornih taksonomija, opservacija i tumačenja (Up. Fuko 1971: 185).

Konačno, generički shvaćena, mreža predstavlja ishodište hiperteksta, u izvesnom smislu njegov krajnji domet. Takva mreža, međutim, može poprimiti još uvek nesagledivo mnogo oblika i manifestacija, pa se broj varijacija realizacije ideje mreže mora smatrati beskonačnim, te je tako ideja mreže analogna ili ekvivalentna nekim drugim sistemima kojima je obeleženo i u kojima se materijalizuje ljudsko postojanje. Na primer, sistemu jezika; mada je na isti način na koji je to sistem ljudskog jezika, mreža isuviše efemerna i apstraktna da bi se govorilo o fiksiranim univerzalijama koje bi bile deo zatvorenog sistema pomoću kojeg bi se fenomen mreže dao opisivati.

Ono što predstavlja najveći potencijal mreže kao ideje, upravo jeste mogućnost varijacije – odsustvo linearnosti i hijerarhije, činjenica da mreža nema „vrh“ ili „dno“ već mnoštvo međusobnih veza koje potiču interakciju između delova mreže. Materijalizacije mreže u elektronskom obliku, praktično je veoma teško pratiti ili analizirati, baš zbog njene otvorenosti, brzine rekombinovanja elemenata i veza i stalne fluktuacije sadržine. Mreža u pravom smislu reči, podrazumeva nepostojanje vrhovnog autoriteta i odbacuje mogućnost kontrole. Međutim, ideja mreže ostvarena je i na štampanom tekstu, uprkos tome što takvom materijalizacijom očigledno još uvek dominira figura autora/pisca, i pored toga što je broj, odnosno količina informacija ipak ograničena, jer je štampani tekst po svojoj prirodi konačan i ograničen. Roman *Hazarski rečnik* Milorada Pavića, svojom strukturom jasno i nedvosmisleno upućuje na hipertekst, stavljajući naglasak možda više na proces čitanja, uspostavljanje putanja, nego na interaktivnu manipulaciju sadržajem. Međutim, roman *Bleda vatra*, Vladimira Nabokova (up. Radin-Sabadoš 2005), i pored toga što predstavlja štampani tekst, pa čak i pored toga što je nastao možda i pre nego što je ideja hiperteksta i mreže našla uporište u književnoj teoriji, predstavlja materijalizaciju mreže kao praktičnog primera sukoba autoriteta; predstavlja sistem paralelnih mreža moći u kojima naizmenično dominiraju kategorije autora, pisca, pripovedača, urednika i konačno junaka, dok istovremeno te mreže obuhvataju paralelno postojanje svih navedenih kategorija, u književnom delu čiji okvir nije lako definisati.

Pitanja odnosa pisca/autora i čitaoca možda predstavljaju ključnu polemiku kada se hipertekst razmatra kao medijum. U svetu

hipertekstualnosti, kategorije kao što su pisac/autor i čitalac bivaju destabilizovane, razlika između njih nije više tako jasna, a u određenim slučajevima te se kategorije u potpunosti urušavaju. Iako Landau naizmenično koristi termine „autor“ i „pisac“, možda je ipak potrebno istaći postojanje razlike između njih, baš zbog toga što definicije nikad nisu konačne. Na primer, u informatičkom kontekstu, „autorom“ interaktivne fikcije, obično se smatra programer koji je napisao program, dok su „pisaci“ zapravo korisnici programa i svi oni koji sačinjavaju „priču“. Kratko rečeno, budući da hipertekst svakog od čitalaca poziva da postane pisac tako što će stvarati nove elektronske veze ili dodati neke nove delove teksta (ili nove *leksije*) osnovnom hipertekstu, i budući da svaki čitalac hiperteksta sam za sebe pronalazi elemente koje smatra centralnim ili marginalnim (fusnote, na primer, imaju isti status kao i osnovni tekst), neprikosnovena vladavina autora kao jedinstvenog stvaraoca i vlasnika konačnog, ograničenog tela teksta, možda je zauvek kompromitovana. Međutim, ovakva „smrt autora“, prema Landau, pre se može nazvati rođenjem višestrukog autora/čitaoca, odnosno integralnim delom tekućeg diskursa sa tekstom. „Hipertekst,“ kaže Landau, „nema autore u konvencionalnom smislu...hipertekst kao tekstualni medijum preobražava autora u urednika ili člana razvojnog tima. Hipermediji, kao i film ili opera, predstavljaju plodove timskog rada“ (Landow 1997: 100)¹.

Hipertekst, dakle, iznova, na jedan drugačiji način, definiše kategorije autora (pisca) i čitaoca, te tako u pitanje dovodi i na drugačiji način sagledava opšteprihvaćenu koncepciju naracije i žanra. Hipertekst ipak neće uništiti naraciju i pored činjenice da ga doživljavamo kao pretnju, jer čitaoci u svakom okruženju, a posebno u okruženju hiperteksta generišu sopstvene strukture, sekvence i značenja (Up. Landow 1997: 117), pa ako hipertekst neće uništiti naraciju, doneće obilje promena u načinu na koji naraciju poimamo. Na posletku, informacione tehnologije će (uključujući i hipertekst) doprineti da se do informacije lakše dolazi i da se informacije lakše šire, što će zauzvrat, doprineti demokratizaciji i konačno decentralizaciji moći. Kako bi se taj cilj i ostvario, Landau, kao i mnogi drugi teoretičari, nade polaže u „prisutnost (politički) odgovornog, aktivnog čitaoca“² (Landow 1997: 184). Međutim, jedan takav čitalac je i sam pre konstrukcija, idealna zamisao, nego realna mogućnost, jer, iako hipertekst pruža potencijalno neograničenu slobodu i neograničen pristup informacijama, u svojoj praktičnoj realizaciji u bilo kojem obliku, a posebno kada je reč o svetskoj informacionoj mreži, protok informacija je podložan kontroli i upravljanju koje neizostavno obavljaju različite interesne grupe. Uticaj čitaoca, ma kako odgovornog, na ovakve grupe u najboljem slučaju može biti tek marginalan. Stoga nije na odmet zapitati se: kroz kakvu prizmu danas, nesvesni toga, posmatramo sisteme informacija koje nudi hipertekst. Takode, i način saradnje i uticaje koje zamišljamo u takvom okruženju (ili čije je prisustvo dozvoljeno u tom okruženju), lako možemo ujednačiti, normirati i pretvoriti u izvesni oblik pritiska, isto kao što ih možemo upotrebiti kao sredstvo demokratizacije ili način za razvoj mišljenja. Džordž Landau svoju priču o hipertekstu završava izrazito distopijskom vizijom u priči *Prilog gospode Ostin*, dajući na znanje šta je to što se može dogoditi „autorima“ i njihovim „delima“ ukoliko se principi

demokraciji, decentralizaciji moći i otvorenosti ne ustanove kao osnov za formiranje društva u dobu elektronske informacije. Fiktivno iskustvo gospode Ostin predstavlja nimalo idiličnu viziju državne kontrole, koja podrazumeva maksimalno ograničen pristup postojećim informacijama i ništa manje ograničeno pravo na stvaranje novih, kao i uniformnost ideja i modusa egzistencije – još jedan vrli novi svet koji je pošao po zlu.

Medutim, ipak je mnogo izvesnija mogućnost da jedna drugačija ideja odnese pobjedu u ovom sudaru mreža moći. Kiberknjiževnost jedna je dimenzija koja svoj prostor i vreme gradi kroz prečice, skokove, putem kojih se u trenutku prelazi sa jedne tačke u drugu. Tekst tako postaje beskonačni niz spojeva iz kojih se razvija specifični hronotop u koji svako može da upiše svoj lik (Up. Milić 1996). U strukturi mreže koja se kontinuirano pruža, a istovremeno ostaje neopipljiva i neuhvatljiva, upravo zato što joj sposobnost recentriranja praktično daje oreol neuništivosti, mreža je stalno otvorena za nova pristupanja i ostaje izvan dometa kontrole koja bi ugrozila njeno postojanje.

Trenutno aktivna čvorišta kiber-kulture, oličena u pokretu koji sebe naziva avant-pop, sa nestrpljenjem su dočekala nastupanje Elektronskog doba. Umetnost avant-popa svoje okruženje doživljava kao smrt postmodernog doba, a članove svoga pokreta kao decu medija masovne komunikacije. Jedan od najistaknutijih umetnika ovoga pokreta, Mark Amerika, u *Manifestu* avant-popa, predviđa da će talas umetnika ovoga pokreta koji tek stupa na scenu, transformisati „bolesnu, potrošnom zaraženu i prozaičnu kulturu u iskustvo avant-popa, uzbudljivo, egzotično i umreženo“ (Amerika 1993). Ključni element u ostvarivanju ovog cilja činilo bi formiranje i širenje strukture zajednica-ćelija [niche]. Mnoge od ovih zajednica, već postoje unutar elektronskog okruženja, formirane oko domena „zajna“ [zine] i čine virtuelne zajednice. Širenjem kruga učesnika u procesu stvaranja umetničkog dela, avant-pop donosi obećanje o usmeravanju „energija haosa“ ka stvaranju beskonačno fluktuirajućeg protoka kreativnih projekata koji će izvirati iz plime kolektivnog delovanja umesto da budu konzumirani u elitističkom svetu umetnosti (Up. Amerika 1993).

Obećanje, ali i istovremeno odbacivanje ideje avangarde o elitizmu i prepoznavanje potencijala koje poseduje mreža kao sistem i struktura, avant-pop deklariše kao jednu materijalizaciju stanja svesti poteklog iz hiperizacije i virtuelizacije prostora i vremena, kao deo globalnog pokreta za slobodan pristup informacijama. Raslojavanje globalnih društvenih struktura, tako podrazumeva bar dve paralelne, čak i suprotno orijentisane, mreže kodova koje postoje nezavisno jedna od druge, ali koje očigledno, razvijaju međusobni dijalog kreiranjem ili brisanjem elektronskih veza putem kojih se u trenutku prelazi iz jedne mreže u drugu. Kolikogod se opasnosti umrežavanja činile neposrednim, rezultat tog dijaloga nije nužno asimilacija ili poništavanje jednog od principa, jer je svaka od mreža po svojoj suštini neuništiva. Ako svet elektronskih mas-medija i popularne kulture predstavlja jedan od odraza realnog sveta – stvarnosti, to lako možemo reći i za svet mreže virtuelnih subkultura (u kojem je avant-pop tek jedna od manifestacija određene dimenzije stvarnosti koju nazivamo virtuelnom). Ni jedan ni drugi odraz nije materijalan, niti u potpunosti pripada stvarnosti, ali zbog toga ipak ne možemo

reći da je manje stvaran. U dijalogu tih virtuelnih svetova, očituju se hronotopi neke nove kulture za koju sa sigurnošću možemo reći jedino da poseduje dimenziju sveobuhvatnog, ali čije ishodište, ipak, ne možemo pretpostaviti.

Virtualno ne ukida stvari, njihovo pamćenje, ono ga samo izmešta iz jednog vremena u drugo, kao što prozori izmeštaju spoljašnje i unutrašnje, ili kao metafore što premeštaju smisao, igrajući kroz iste reči. Kako naterati virtualno da progovori? Time što će se ući u njegov beskraj, kroz priču u koju nas zapliće kad god ga pogledamo. (Milić 1996)

1 [Hypertext has no authors in the conventional sense... [Instead,] hypertext as a writing medium metamorphoses the author into an editor or developer. Hypermedia, like cinema and video or opera, is a team production]

2 [presence of the (politically) responsible, active reader]

LITERATURA

- Amerika, M. 1993. *Avant-Pop Manifesto*. [Internet] Dostupno na: www.altx.com/manifestos/avant.pop.manifesto.html [9. maj 2005.]
- Bahtin, M. 2000. *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd: Zepter Book.
- Easthope, A. and K. McGowan (eds.). 1994. *A Critical and Cultural Theory Reader*. Buckingham: Open University Press.
- Fuko, M. 1971. *Riječi i stvari*. Prev. Nikola Kovač. Beograd: Nolit
- Landow, G. 1994. *Hyper/Text/Theory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Landow, G. 1997. *Hypertext 2.0*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Milić, N. *Ogledi o virtualnom I-VIII*. [Internet] Dostupno na: <http://host.sezampro.yu/rec/9604/rec9604v.htm> [11. maj 2005.]
- Pavić, M. 1985. *Hazarski rečnik*. Beograd: Prosveta.
- Radin-Sabadoš, M. 2005. Između stvarnog i virtuelnog – *Bleda vatra* Vladimira Nabokova. *Philologia* 3, 131-138.
- Ryan, M.L. 1995. Allegories of immersion: Virtual narration in postmodern fiction. *Style*, 262-287.

SUMMARY

THE PHENOMENA OF HYPERTEXT AND NETWORK WITHIN POSTMODERN CRITICAL THEORY

The paper offers an overview of the origins of hypertext as an idea and an outline of its actual varieties relying on the works of George Landow *Hyper/Text/Theory* and *Hypertext 2.0*, in order to examine the material realizations of the ideas of hypertext and network within the domain of the hyper/digital/cyber literature and the aspects of narrative in the framework of a proposed *reality*.

KLJUČNE REČI: hipertekst, mreža, književna teorija, kiber-kultura, Landau (Landow, George), avant-pop.